

**TƏDQIQATLAR
RESEARCH
ИССЛЕДОВАНИЯ**

**HOMİNİDİN TƏKAMÜLÜ VƏ HOMO NƏSLİNİN
MEYDANA ÇIXMASI**

Yaqub Məmmədov

AMEA Arxeologiya və Etnoqrafiya İnstitutu

yaqub@mail.ru

Açar sözlər: Hominoid, Hominine, Hominin, Homo

Paleogenin II mərhələsində (Eosen dövründə) subtropik zonalarda digər canlılarla bərabər insanlara yaxın, hazırda bioloji baxımdan mövcud olmayan primatlar (meymunların və insanların aid olduğu ali məməlilər dəstəsi, latın dilindən tərcümədə “mükəmməl”, “əsl” mənasını verir) qrupu meydana gəlmişdir. 46 milyon il əvvəl yaşamış *Darvinius masillae* növü bütün primatların orta q əcdadı hesab olunur [1, s. 8; 2, s. 27].

Erkən Miosen eneonu yaşamış növlər “ilk və ya kök – Hominidea” adlanır. Məlum ən qədim hominid qalığı 1962 – ci ildə Misir Saxarasında aşkar olunan *Oligosena* aid (Paleogenin III mərhələsi) qalıqlar 36,6 milyon il əvvəl *Catopithecus* və *Aegyptopithecus* növünə aiddir (3).

Hominidea, böyük ailəsi (insanabənzərlər və ya insana bənzər meymunlar) 18 milyon il əvvəl Hominidae və Hylobatidae (kiçik insana bənzər meymunlar, gibbonlar) ailəsinə ayrılmışdır. Hylobatidae ailəsindən dörd cins ayrılmışdır – *Symphalangus*, *Nomascus*, *Hoolock* və *Hylobates*.

Hominidae böyük insanabənzər meymunlar və ya “hominid” lər kimi tanınır. Lakin, Hominid termini bir nəçə oxşar sözlərlə çaşqınlıq yaradır.

- Hominoid – Hominidea böyük ailəsinin üzvüdür, ümumən insanabənzər meymunlar adlandırılır: üzvlərindən gibbonlar və hominidlər mövcuddur.

- Hominine – Homininae yarım ailəsinin üzvüdür: qorillalar, şimpanzelər və insanlar (oranqutan istisna olunmaqla).

- Hominin – Hominini nəslinin Hominina yarım nəslinin üzvüdür: müasir insanlar və şimpanzedən ayrıldıqdan sonra ona yaxın növlər.

- İnsan *Homo* növünün nümayəndəsidir, ondan yalnız *Homo sapiens* mövcud növdür.

Hominidae ailəsinin ümumi əcdadı ən azı 14 milyon il əvvəl yaşamışdır [4]. Homininae yarım ailəsi ilə birgə Hominidae ailəsinin iki alt yarım

ailəsini təşkil edən Ponginae, 12 milyon il əvvəl qeyd olunan ailədən ayrılmışdır. Ponginae yarım ailəsinə daxil olan növlərdən yalnız Ponqo (oranqutan) hal hazırda mövcuddur.

Oliqosen – Miosen dövrlərində Afrikada meydana gələn hominoidlər, Orta Miosenin başlanğıcında Avroasiyaya yayılmışdır. Ən erkən nümunələr Almaniyada (Engelsviesdən – Griphopithecus növünə aid / 16,2 – 16,7 milyon il əvvəl), Türkiyədə (Paşalar və Çandirdən – Griphopithecus alpani / 16.7–15.9 milyon il əvvələ aid) aşkar olunmuşdur [5, s. 554].

Miosen eonu Hominidae yarım ailəsinə aid bir çox qalıqlar (Morotopithecus, Turkanapithecus, Equatorius, Nacholapithecus, Otavipithecus, Pierolapithecus, Griphopithecus, Lufengpithecus, Ramapithecus, Chororapithecus, Nakalipithecus, Hispanopithecus, Oreopithecus, Khoratpithecus, Samburupithecus və Ouranopithecus) aşkar olunsa da, kiçik parçalardan ibarət olduqlarından təsnifatı (hansı yarım ailələrə aid olmaları yaxud hansı yarım ailənin əcdadı ola bilmələri) ziddiyətlidir.

Udabnopitekin diş qalıqları əsasında Cənubi Qafqazda Son Miosen geoloji dövrünün sonunda (8.7 – 7.75 milyon il əvvəl) hominoidin yaşadığı müəyyən olunmuşdur [8, s. 37; 9].

Homininae yarım ailəsində üç əsas budaq var: qorilla başda olmaqla (bütöv Gorillini nəsli) və Hominini nəsindən Hominina (insan) və Panina (şimpanze) yarım nəsiləri. Molekulyar nümunələr göstərir ki, 8 – 4 milyon il arası Homininae yarım ailəsindən Gorillini (qorilla) və Hominini növləri ayrılmışdır. Bəzi mütəxəsislər şimpanzələri və qorillaları insanlarla bərabər Homo növünə aid edirlər [10; 11].

Son təhlillər göstərmişdir ki, Pan və Homo növləri genetik cəhətdən Pan və qorilladan daha yaxındır. Belə ki, insanla şimpanze DNA sının müqayisəsi onların 98,4 % uyğun olduqlarını göstərir. Ona görə də Pan, Homo ilə bərabər Hominini nəslinə aid olunmuşdur.

A. Mann və V. Mark Hominini nəslinin Pan və eləcə də Homo növlərini əhatə etməsini lakin, onları ayrı yarım nəsil kimi qruplaşdırmanı təklif etmişdir. Onlar Homo və bütün iki ayaq üzərində gəzən hominidləri Hominina və Panı isə Panina yarım nəslinə aid etmişdilər [12].

Hominini nəsli 6 – 4 milyon il əvvəl Hominina yarım nəslinə (Homo növü ibarət olmaqla); Panina (Pan növündən ibarət olmaqla) ayrılmışdır.

Pan növü ilə Homo növünün ayrılmasında əsas nöqtəni təmsil edən sonuncu ümumi əcdadlar, Son Miosen dövründə, mümkündür ki, Erkən Pliosen dövründə (13 – 4 milyon il əvvəl) mövcud olmuşdur. Bu növlərin adı şimpanzələrə (Pan troglodytes) çox bənzərliyi fikri irəli sürülmüş və onlar Pan geninə aid edilərək – Pan Piror adlandırılmışdır. Lakin bu fikri təsdiq edən qalıq aşkar olunmamışdır [13].

7 milyon il əvvəl mövcud olmuş nəslə kəsilmiş hominid növləri – Orrorin və Sahelanthropus morfoloji cəhətdən şimpanze – insanın ayrılması zamanına aid oluna bilər. Lakin onun Hominini nəslinin üzvü kimi (hominin kimi) və ya Homo və Pan növlərinin birbaşa əcdadı və ya şimpanze – insan son ümumi əcdad kimi qəbul olunması aydın deyil. Bununla belə onlar təxminən son ayrılma zamanında mövcud olmuşdurlar və Homo və Pan növlərinin əcdadı hesab olunurlar (Şəkil 1).

2002 – ci ildə Mərkəzi Afrikada, Çad Respublikasında aşkar olunmuş Toumai adamı adı ilə tanınan Sahelanthropus tchadensis (Çadın yerli Daza dilində “həyatın ümidi”) növünə aid bir kəllə, beş çənə sümüyü fragmenti, bir neçə diş qırıqları əldə edilmişdir. Onun kiçik beyin həcmi ($320 - 380 \text{ sm}^3$), diş, qaş kəməri və üz morfoloqiyası müasir insandan kifayət qədər fərqlənir və daha çox meymuna bənzərdir (əlbəttə müasir meymunlar yox). Qeyd etmək lazımdır ki, şimpanzenin beyni 350 sm^3 olduğu halda, müasir insanlarda bu orta hesabla 1350 sm^3 təşkil edir. Bununla belə, qaşların ümumi morfoloqiyası və quruluşu insana bənzərdir, azı dişlər meymundan daha kiçikdir [14].

2000 – ci ildə Kenyanın Tugen təpələrində yeni növ – Orrorin tugenensisə (Tugencədə “əsl insan” mənası verir) aid qalıqlar aşkar olunmuşdur. 2007 – ci ildə həmin növə dair daha 20 qalıq – qol, oynaq sümükləri, dişlər, alt çənə aşkar olunmuşdur. O, ağaca çıxsa da iki ayaq üzərində də gəzə bilirdi [15].

O. tugenensisin hominid sistemində yeri ilə bağlı iki fərqli mövqe mövcuddur.

1. İnsanlarla şimpanzələrin ortaq nöqtəsinə aiddir [16].
2. Erkən Homininae növünə aiddir və insanın soy ağacının ən alt hissəsindədir [15].

Bu, geniş yayılmış Australopithecinesin insanın əcdadı olması mövqeyinə ziddir. Əgər Orrorin insanın əcdadı hesab olunsa, Australopithecus afarensis ("Lusi") kimi australopiteklər hominid ailəsi ağacında budaq hesab olunmalıdır. Orrorinin A. afarensis 3 milyon il daha erkəndir və insanlara daha çox bənzərdir. Orrorinin femuru morfoloji cəhətdən H. sapiensə Lusidən daha çox yaxındır.

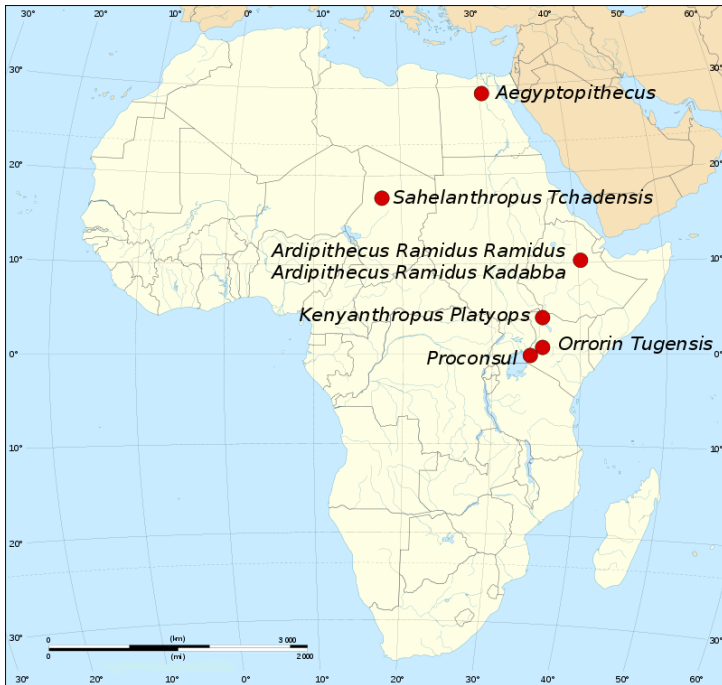
Bu növün fərdlərinin beyinləri təxminən şimpanze ölçülərindədir və müasir insana bənzər qalın minalı kiçik dişləri vardır. O. tugenensisin dik omba sümüyü quruluşu tipik bipedal (iki ayaq üzərində gəzə bilmə) olduğunu göstərir. O. tugenensisler ağaclara çıxmaqla bərabər iki ayaqları üzərində də gəzə bilirdi. Lakin, bu heç də onların daima iki ayaq üzərində gəzmələrini təsdiq etmir. İki ayaq üzərində dik gəzə bilməsi istisna olmaqla, insandan çox quyruqsuz iri meymunlara bənzərdir.

Orrorinin omba sümüyü (femur) və üst qol sümüyü (humerus), Luçinin (*Australopithecus afarensis*) bu sümüklərindən 1,5 dəfə daha böyükdür ki, bu da Orrorinlərin *A. afarensis*dən 1,5 dəfə daha böyük olduğunu göstərir.

Son Miosen – erkən Pliosen dövrlərində mövcud olmuş *Ardipithecus* hominini nəslinin nəslə kəsilməmiş növüdür və iki ayrı növdən ibarətdir : *Ardipithecus kababba* və *Ardipithecus ramidus*.

5,6 milyon il əvvələ qədər yaşamış *Ardipithecus kababba*, ortaq növdən insana keçiddə əhəmiyyətli nöqtə hesab olunur [17].

1994 – cü ildə Efiopiya da aşkar olunan *Ardipithecus ramidus* (“ramid” Efiopiyanın Afar dilində “kök” mənası verir və “torpaq, “”döşəmə” mənası verən “Ardi” yeni nəslinə aid olunur) ilkin olaraq *Australopithecus ramidus* adı verilsə də, sonrakı təhlillər onun *Ardipithecus* növünə aid olduğunu və ortaq mənşədən insanların ilk təmsilçisi hesab olunan *Australopithecus* arasında keçidə aid olduğunu göstərmişdir [18].



Şəkil 1. Ən erkən hominidlərin qalıqlarının aşkar olunduğu ərazilərinin xəritəsi (35,8 – 3,3 milyon il əvvəl)

A. ramidus beyininin həcmi təxminən 300 – 350 sm³ təşkil etmişdir ki, bu müasir şimpazelərdən də kiçikdir.

Ardi adı ilə tanınan, qadın cinsinə aid 100 sümük aşkar olunmuşdur (Efiopiyadan). Çəkisi 50 kq, boyu 120 sm olmuşdur. Təxminən 4,4 milyon il əvvəl yaşamışdır. Beyni şimpanze qədər kiçik olmuş, gəzərkən aşağı və yuxarı ətraflardan istifadə etmişdir. Australopithecus kimi olmasa da iki ayaq üzərində gəzə bilmişdir.

Australopithecines termini Australopithecus (“cənub meymunu”) və Paranthropus və ona yaxın növləri ifadə edir. Hazırda qeyd olunan növlər hominini nəslinin yarım nəslə hesab olunan Australopithecinaaya aid olunurlar [19].

Şərqi Afrikada aşkar olunmuş avstralopitek qalıqları 4 milyondan – 1 milyon illərə aid olunsada, Cənubi Afrikada (kali – arqon analizinə görə) onların 3 – 1 milyon il əvvəl yaşadığını göstərir [2, s. 29]. Bu dövrdən başlayaraq təkamül prosesi xüsusilə sürətlə getməyə başlamışdır. Eyni dövrdə müxtəlif növlərin bir arada yaşaması müşahidə olunur (Şəkil 2).

Australopithecus növünün xarakterik xüsusiyyəti nisbətən hündür kəllə qübbəsi ilə kiçik kəllə boşluqlarının birləşməsi, diş cərgəsinin böyük uzunluğu, diastemin olmaması (dişlər arasında ara), diş köklərinin çıxıntılığı, postkraniyal sümüklərin quruluşunda ayrı – ayrı əlamətlərdir [27, s. 145].

Avstralopiteklərdə kişilərdə boy orta hesabla 152,5 sm, çəkisi 45 kq, qadınlarda 120 sm, çəki 27 kq olmuşdur. Ümumiyyətlə bədənin uzunluğu 100 – 156 sm arası dəyişir. Beynin həcmi (350 sm^3 , ayrı ayrı hallarda 500 sm^3) şimpanzedən böyük, müasir insanlardan kiçikdir [2, s. 30].

Avstralopiteklərin ömrü orta hesabla 17 – 22 il davam etmişdir. Onlarda aydın səslər olmasada, akustik əlaqə inkişaf etmişdir.

O, özünə məxsus xüsusiyyətləri ilə pnhiddən düz yeriməsi, homodan kəllənin kiçik ölçüsü, eləcə də dişlərin və çənənin nisbətən iri ölçüsü ilə fərqlənir. Bununla belə, çanaq sümüklərinin və aşağı ətraflarının skeletinin quruluşuna əsasən insana daha çox bənzəyirlər. Onlar iki ayaq üzərində gəzə bilirdilər, ayaqları müasir şimpanze və bonobolardan bir qədər uzun, əlləri isə meymunlarla eynidir, çanaq sümüyü enli və daha qısa [2, s. 29].

Onların kəllələri uzunsovdur, çox da böyük deyil, üz yumrudur və irəli çıxmışdır, burun yastı və enlidir, kəllə əsası zəif əyridir [2, s. 30].

4,2 – 3,9 milyon il mövcud olmuş Australopithecus anamensisin əsas xüsusiyyəti bədənlərinin ibtidai formada olmasına baxmayaraq müasirləşməsidir. Xüsusilə aşağı ətrafda tibia sümüyü, yuxarı ətrafda humerus sümüyünün quruluşu insana bənzərdir [20].

3,9 – 2, 9 milyon il əvvəl yaşamış Australopithecus afarensis A. anamensisdən sonra bu növün ikinci təmsilçisidir. A. afarensisə (Şimali Afrika üçbucağı, Efiopiya, 1974) dair qalıqlar Cənubi Afrikada (Laetoli, Hadar, Afar, Omo, Maka, Fejej, Belohdelie və Koobi Forada) aşkar olunmuşdur.

Bu zamana qədər Şərqi Afrikadan olan *A. afarensis* - ə aid 60 dan çox fərdə aid qalıq aşkar olunmuşdur [20].

*A. afarensis*in azı və köpək dişləri müasir insana bənzər meymunlardan daha zərifdir. Beynin həcmi əvvəlki, növlərdən bir qədər böyümüşdür, 380 – 430 sm³ təşkil edir. Çənə qabağa çıxıntılıdır. Onların bipedal (iki ayaq üzərində gəzəbilən) bir növ olması da buna təsir edə bilərdi.



Şəkil 2. Australopithecines qalıqlarının aşkar olunduğu ərazilərinin xəritəsi (4,4 - 1 milyon il əvvəl)

*A. afarensis*in ən məşhur nümayəndəsi 3,2 milyon il əvvələ aid olunan Luçidir. 25 yaşında qadına məxsus tam olmayan skelet Luçi ləqəbi almışdır (Bitils qrupunun “Luchy in the sky with diamonds” “Lusi almazlı səmada”). Luçi dik gəzirdi, boyu 1,1 metr (digər fraqmentlərin xüsusiyyətlərinə əsasən boy 1,7 metrə çata bilər), çəkisi təxminən 30 kq olmuşdur. O, güclü çıxıntılı çənəyə malik olmuşdur. Kəllə qutusunun həcmi müasir insanlardan təxminən 3 dəfə kiçik olmuşdur. Skelet xüsusiyyətlərinə əsasən Luçi insan növü *Homoya* doğru olan inkişaf xəttində olmuşdur [27 , s. 48].

Lusinin nümunəsində artıq dimorfizm (kişi ilə qadının bir birindən fərqli görünməsi) görünməyə başlanmışdır. Bu sosial statusla da bağlı ola bilərdi.

2011 – ci ildə Efiopiyanın Afar bölgəsində, 1974 – c  ildə A. afarensisin bir çox nümunələrinin, o cümlədən Lu inin aşkar olunduĐu ərazi yaxınlıĐında, daha əvvəl məlum olmayan homonin növünə aid qalıqlar –  n  sümüyü v  dişlər aşkar olunmuşdur. 3.3 – 3.5 milyon il əvvələ aid qalıqlar yerli dildə “yaxın qohum” mənası verən *Australopithecus deyiremeda* adlandırılmışdır [26].

Australopithecus bahrelgazi Mərkəzi Afrikada Bah el Qazal bölgəsində ( ad, 1995) aşkar olunmuş yeganə nümunədir. Aşkar olunduĐu ərazinin adına uyĐun olaraq belə adlandırılmışdır. Bu n v  dair  n  sümüyü parçası, alt ikinci k p k diş, kiçik azı dişlər aşkar olunmuşdur. Onun 3,6 milyon il əvvələ qədər təkamül etmiş ayrıca n v  aid oluna biləcəyi m z kir  m zusudur [23].

3,5 milyon il əvvəl mövcud olmuş Kenyanthropus platyops (Keniya, 1999) Australopithecusa aid olunsada, bir çox tədqiqatçılar tərəfindən ayrıca növ olduĐu qeyd olunur. O, Australopithecuslarla müqayisədə kiçik k ll , böyük yastı  z  v  dişlərə malikdir. Kenyanthropus platyops birbaşa Homo xəttinə aid olmasada, şimpanzedən yaxın növ hesab olunur [21; 22].

Australopithecus africanus (afrikalı cənub meymunu)  vv lki formalar ilə müqayisədə kifayət qədər fərqlərə malik deyil. Lakin əvvəlki növlərdən bir qədər iridir. İki ayaq üzərində g z  bilirdilər.

Bu formanın nümayəndələri kiçik boyludur, nazik v  nisbətən uzun əlləri olmuşdur. Kəllənin həcmi 450 – 500 sm³ təşkil edir və A. afarensisd n bir qədər böyükdür. Bu, mövcud şimpanzedən bir az daha böyük olsada, bədənləri eynidir [23].

 z n a aĐı hissəsi qabaĐa  ıxıntılıdır, lakin insanabənzər meymunlardan kiçikdir.

A. africanusun alət düzəltdiyi iddia olunur. A. africanus Cənubi (Taunq,  terfonteyn, Makapansqata v  Qladysvale m sk nl rində) v   rqi Afrikada (Omo çayı hövzəsi Koobi Fora, Loteqema v  digər m sk nl rd n) təxminən 3 – 2 milyon il əvvəl mövcud olmuşdur. Orta ya ı 22 il təşkil etmişdir. A. africanus növündə cinsi dimorfizm –dimorfizm daha da inkişaf etmişdir [27, s. 149].

A. africanus – dan ayrılan bir qol  c Paranthropus növünə təkamül etmişdir [23].

1. *Paranthropus aethiopicus* – (Efiopiya, 1967) *Australopithecus aethiopicus* kimi də təqdim olunur. 2,7 – 2,5 milyon il əvvəl yaşamışdır. Beyni 410 sm³ təşkil edir. Kəllənin arxa hissəsi ibtidai olsada,  z n,  n nin v  dişlərin forması daha çox insana bənzərdir. Lakin saqittal çıxıntı indiyə qədər aşkar olunmuş  n böyük formadır [23].

2. *Paranthropus boisei* – (Tanzaniya, 1959), *Australopithecus boisei* (növ tədqiqatlara maliyyə dəstəyi göstərən  . Boysun  r fin  adlandırıl-

mışdır) *Zinjanthropus boisei* adı ilə də tanınır. 2,3 – 1,2 milyon il əvvəl yaşamışdır.

Qorillanı xatırladan bu canlılar, güclü çıxıntılı qaşüstü yastıqlar və mərkəzi sümük çıxıntılı iri kəlləyə (kəllənin həcmi 550 sm^3 – ə çatırdı), güclü çənə əzələlərinin bərkidilməsinə xidmət edən inkişaf etmiş almacıq qövs-lərinə malik olmuşdular [27, s. 149].

Azı və kiçik azı dişlərin ölçülərinə görə bu tip “oxuyan adam”, “fındıq qıran adam” ləqəbi almışdır. Buna səbəb, bu zamana qədər kəşf edilən insan növləri arasında ən yastı dişlərə və ən qalın minaya sahib olmasıdır. Bu çox yaxşı çeynəməyə imkan verirdi. Bəzi dişləri müasir insandan 4 dəfə böyük olmuşdur. Böyük köpək dişlərlə bərabər, ön dişlər olduqca kiçik olmuşdur. Əvvəlki növ kimi “saqittal çıxıntı” böyükdür.

Olduvay mağarasında (təbəqə 1) qazıntı qalıqları ilə bərabər praktik məqsədlər üçün istifadə olunduğu düşünülmən xırda çay daşları – çınqıl aşkar olunmuşdur. Bu zamana qədər aşkar olunmuş bütün *A. boisei* qalıqları Şərqi Afrikada (Omo, Koobi Fora, Çesovaniya, Olduvay mağaraları və s.) aşkar olunmuşdur [27, s. 149].

3. *Paranthropus robustus* – *Australopithecus robustus* (qüdrətli avstralopitek, güclü cənub meymunları) *A. africanus*dan daha iri və ağırdır. Onun boyu 1,6 m, çəkisi 50 kq olmuşdur. O, daha iri və yastı kəlləyə (kəllənin həcmi 530 sm^3 – a bərabərdir), çıxıntılı qaşüstü (qaş çıxıntısı) ilə enli üzə, inkişaf etmiş alt çənə, diş köklərinin güclənməsi ilə xarakterizə olunur. Ön dişləri kiçikdir, arxa dişlər isə bunun əksinə olaraq çox böyükdür. Buna görə *P. robustus* “çeynəyən maşın” ləqəbi almışdır.

Saqittal çıxıntı mövcud olsa da artıq bəzi nünmunələrdə kiçilməsi və olmaması müəyyən olunmuşdur.

Bu formanın nümayəndələri başlıca olaraq kobud qidalar – qoz, fındıq, bərk qabıqlı meyvələrlə, kök liflər və s ilə qidalanırdılar. *P. robustus*un orta yaşı 17 dir. Qalıqları Cənubi Afrikada (Kromdray, Svartkrans) aşkar olunmuşdur.

P. robustus qalıqları yaxınlığında qazıma aləti kimi hesab oluna biləcək iti sümük qalıqları aşkar olunmuşdur.

P. robustus təxminən 2 – 1,2 milyon il əvvələ qədər mövcud olmuşdur [27, s. 149].

2,5 milyon il əvvələ aid olunan *Australopithecus garhi* (Efiopiya, 1996) Afar dilində “təəccüb” mənası verir. *Homo* növünə olduqca yaxındır. Kəllə sümüyü tam aşkar olunmasa da, əldə olunmuş humerus və femur sümüklərin insanlarda olan xüsusiyyətlərə malik olduğu müəyyən olunmuşdur. Kəlləsinin həcmi 450 sm^3 təşkil edir. Bununla belə qollar meymunlara bənzərdir [24].

Hominoidae ailəsindən ayrılan insan qanadı, 12 milyon il əvvəl müasir oranqutanların aid olduğu Ponginae və qorilla, şimpanze və insanın aid olduğu Homininae ailələri ayrılmışdır. 6 – 8 milyon il əvvəl insan və şimpanzenin aid olduğu Hominini nəsli və Gorillini nəsli ayrılmışdır. İnsanların bilavasitə əcdadı hesab olunan növlər ilə insanabənzər meymunların ortaq nöqtəsi olan Hominini nəsli 4 – 6 milyon il əvvəl Hominina və Panina yarımnesillərinə ayrılrsa da, 7 – 6 milyon il əvvəl mövcud olmuş bəzi növlər (*Sahelanthropus tchandensis* və *Orrorin tugenensis*) ortaq növ hesab olunur. Bununla belə, *Orrorin* bəzi araşdırmalara görə homonun əcdadı hesab olunur.

Son Miosen – erkən Pliosen dövrlərində mövcud olmuş *Ardipitecus* *Ardipitecus Australopithecus*, *Orrorin tugenensis* və ya *Sahelanthropus* ayrı Hominini nəsli daxilində ayrı yarım nəsil və Hominina yarım nəsli daxilində *Homo* növü ilə birgə qruplaşdırmağı təklif etmişdir. Lakin son tədqiqatlara Hominina yarımnevündən yalnız vahid *Homo* növü meydana gəldiyini təsdiq edir.

2,8 milyon il əvvəl meydana gəlmiş *Homo*, müasir insanlar və eləcə də müasir insanlara yaxın və ya əcdadı kimi təsnif olunan müxtəlif məhv olmuş növləri (misal üçün *Homo habilis* və *Homo neanderthalensis* kimi) birləşdirən növdür. Bəzi mütəxəsislər *Kenyanthropus* (adətən *australopithecine* növü kimi təsnif olunan olunan 3.2 – 3.5 milyon il əvvələ aid olunan qalıqlar) *Homo* növünə aid etməklə, *Homonun* inkişafını 3 milyon il əvvələ qədər artırırılar.

A. garhi, *A. sediba*, *A. africanus* və *A. afarensis* daxil olmaqla bir çox növlər bilavasitə *Homo* növü başlanğıcı hesab olunsa da, konkret olaraq hansı olduğu müəyyən etmək mümkün olmamışdır.

Homo növü 2 – 1,8 milyon il əvvələ Afrikadan Avroasiyaya yayılmış, Cənubi Qafqazdan (*Dmanisi*, Azıx məskənləri) keçməklə, 1,2 – 1,5 milyon il əvvəl Çin və İndoneziyaya qədər yayılmışdır. *Homo sapiens sapiens* (müasir insan) istisna olmaqla digər növlər məhv olmuşdur

ƏDƏBİYYAT

1. Гусейнов М. М. Древний палеолит Азербайджана. Баку, 1985. с. 96.
2. Хасанова Г. Б. Антропология. Москва: Кнорус, 2007. 232 с.
3. Ankel – Simons F, Fleagle J. G, Chatrath P. S // American Journal of Physical Anthropology, 1998, Vol. 106, Issue 4, p. p. 413 – 424.
4. Andrew H, Steven W. Origin of the Hominidae: The Record of African Large Hominoid Evolution Between 14 My and 4 My // Yearbook of Physical Anthropology, 1998, Vol . 31 (59), p. p. 49 – 83.

5. Casanovas – Vilar, I.; Alba, D. M.; Garces, M. et al. Updated chronology for the Miocene hominoid radiation in Western Eurasia // *Proceedings of the National Academy of Sciences USA*, 2011, Vol. 108 (14), p. p. 5554 –5559.
6. Бурчак – Абрамовия Н.О., Габашвили Е.Г. Находка ископаемой высшей человекообразной обезьяны в пределах Грузии // *Природа*, 1950, № 9, с. 70 – 72.
7. Gabunia L, Gabashvili E, Vekua A, Lordkipanidze D. The late Miocene hominoid from Georgia / In: *Hominoid Evolution and Environmental Change in the Neogene of Europe*. De Bonis L, Koufos G, Andrews P, editors. Vol. 2. Cambridge, UK: Cambridge Univ Press; 2001. pp. 316–325.
8. Гусейнова И. М. Археологические исследование древней истории Кавказа // *Археология*, №3 (63), 2013, с. 32 – 39.
9. Костинков В, Палеолит Кавказа, <http://www.sochived.info/paleolit-kavkaza/>.
10. Pickrell, J. Chimps Belong on Human Branch of Family Tree, Study Says / *National Geographic*, 2003. http://news.nationalgeographic.com/news/2003/05/0520_030520_chimpanzees.html.
11. Watson, E. E. Homo genus: a review of the classification of humans and the great apes / In eds. Tobias, P. V. et al. *Humanity from African Naissance to Coming Millennia*, 2001, Florence: Firenze Univ. Press. p. p. 311 – 323
12. Mann A, Mark W. Hominoid Phylogeny and Taxonomy: a consideration of the molecular and Fossil Evidence in an Historical Perspective // *Molecular Phylogenetics and Evolution*, 1996, Vol, 5 (1), p. p. 169 – 181.
13. *Tree of Origin: What Primate Behavior Can Tell Us about Human Social Evolution*, edited by Frans B. M. De Waal, Harvard University Press, 2001, 320 p.
14. Brunet M., Guy F., Pilbeam D. et. al. New material of the Earliest Hominid from the Upper Miocene of Chad // *Nature*, 2005, Vol. 434, p.p. 753 – 755.
15. Senut B, Pickford M, Gommery D. et. all. First hominid from the Miocene (Lukeino Formation, Kenya) // *Comptes Rendus de l'Académie de Sciences*, 2001, Vol. 332 (2), p. p. 137–144.
16. Richmond B.G., Jungers W.L. Orrorin tugenensis femoral morphology and the evolution of hominin bipedalism // *Science*, 2008, Vol. 319, p.p.1662 – 1665.
17. Haile – Selassie, Y., Suwa, G., White, T.D. Late Miocene teeth from Middle Awash, Ethiopia, and early hominid dental evolution // *Science*, 2004, Vol. 303, p.p.1503 – 1505.
18. Gibbons A. A new kind of ancestor: Ardipithecus unveiled // *Science*, 2009, Vol. 326, p.p. 36 – 50.
19. Wood, B.; Richmond, B. G. Human evolution: Taxonomy and paleobiology // *Journal of Anatomy*, 2000, Vol. 197 (1), p.p. 19–60.
20. Alemseged, Z., Spoor, F., Kimbel, W. H. et. al, A juvenile early hominin skeleton from Dikika, Ethiopia // *Nature*, 2006, Vol. 443, p.p. 296 – 330.

21. Leakey, M. G. New hominin genus from eastern Africa shows diverse middle Pliocene lineages // *Nature*, 2001, Vol. 410, p.p 433 – 440.
22. Lieberman, D. E. Another face in our family tree // *Nature*, 2001, Vol. 410, p.p. 419 – 420.
23. Coppens Y. Hominid Evolution and the Emergence of the Genus Homo. Neurosciences and the Human Person: New Perspectives on Human Activities, 2013, Vatican City, p. p. 320.
24. Asfaw B, White T, Lovejoy O et. all. Australopithecus garhi: a new species of early hominid from Ethiopia // *Science*, 1999, Vol. 284 (5414) p. p. 629–635.
25. Berger L. R., de Ruiter D. J, Churchill S. E. et.al. Australopithecus sediba: a new species of Homo-like australopith from South Africa, *Science*, 2010, Vol. 328 (5975), p.p. 195 – 204.
26. Haile-Selassie, Yohannes., Melillo, Stephanie M. Middle Pliocene hominin mandibular fourth premolars from Woranso-Mille (Central Afar, Ethiopia) // *Journal of Human Evolution*, 2015, Vol. 78, p.p. 44 – 59.
27. Деревянко А.П., Маркин С.В., Васильев С.А. Палеолитоведение: введение и основы. Москва: Наука, 1994. 290 с.

THE EVOLUTION OF HOMINOID AND EMERGENCE OF THE HOMO FAMILY

Yağub Vagif oğlu Mammadov

Summary

Key words: Hominoid, Hominine, Hominin, Homo

According to the raise process of primates' generation (supreme mammals referring to the monkeys and humans, in Latin means “perfect”, “original”) i.e emerged at the Eocene period, about 46 years ago, the primitive Hominoideaes in Africa were formed at the Oligocene – Miocene period (33 million years ago) and they started to spread in Euroasia since the Middle Miocene (16 years ago). Hominoideaes had widely been spread in a good environmental condition at the Middle and Late Miocene periods, they were especially spread to modern territories of Turkey and Greece. Analogical samples discovered in the Southern Caucasus, Late Miocene period (*Dryopithecus garedziensis* referring to the 9.098 – 8.769 millions ago), it shows that the territory was an initial settlement zone and an important point in the evolution process.

Human generation that was separated from Hominoideaes family, had been separated to the, approximately 12 million years ago, Ponginae (orangutan) and gorilla, chimpanzee and human which were referred to the modern orangutans, Homininae families. 6-8 million years ago, Homininae and Gorillinae generation had been separated, which human and chimpanzee referred to. Although, Homini-

nae was divided into the Hominina and Panina subgenerations, that was the common point between human ancestors and Apes, Some types (*Sahelanthropus tchadensis* and *Orrorin tugenensis*) existed 7-6 million years ago, had considered to be a common type.

Ardipithecus Australopithecus, *Orrorin tugenensis* or *Sahelanthropus* which existed at the Late Miocene – Early Pliocene periods, had been suggested to be grouped as separate sub generation in the Homininae and together with the *Homo* type in the Hominina generation. But, according to the modern investigations, only *Homo* type was formed from Homininae subgeneration.

A number of types, including *Australopithecus garhi*, *Australopithecus sediba*, *Australopithecus africanus* and *Australopithecus afarensis* had directly been considered as initial type of *Homo*, but it is still unclear which type mainly is that.

Homo type which emerged 2,8 million years ago, includes different already passed types (example: *Homo habilis* and *Homo neanderthalensis*) classified as an ancestor, or modern human similar type as well as modern humans.

Some scientists refers *Kenyanthropus* (usually classified as an australopithecine, remains of 3,2 - 3,5 years) and the development of *Homo* to the early of the 3 million years. *Homo* type was spread 2 – 1,8 million years ago from Africa to Euroasia, passing from the Southern Caucasus (*Dmanisi*, *Azikh* sites), to China and Indonesia, 1,2 – 1,5 million years ago. There is only *Homo sapiens sapiens* (modern human) species still exists.

ЭВОЛЮЦИЯ ГОМИНИДОВ И ВОЗНИКНОВЕНИЕ СЕМЕЙСТВА НОМО

Ягуб Вагиф оглы Мамедов

Резюме

Ключевые слова: *Hominoid*, *Hominine*, *Hominin*, *Homo*

Приматы (отряд млекопитающих, включающий обезьян и человека, в переводе с латыни означает «совершенный», «истинный») появились 46 миллионов лет в эпоху Эоцена. В результате их развития в эру Олигоцена-Миоцена в Африке 33 миллиона лет назад сформировались первобытные гоминоиды, которые 16 миллионов лет назад, в период Среднего Миоцена расселились в Евразии. В благоприятных климатических условиях Среднего и Позднего Миоцена они широко распространились, особенно на территории современных Турции и Греции. Аналогичные образцы периода Позднего Миоцена (*Dryopithecus garedziensis*, 8.7 – 7.75 млн. лет назад), обнаруженные на Южном Кавказе, подтверждают, что эта территория была зоной первобытного расселения и важным пунктом процесса эволюции.

Семья гоминоидов, из которой выделилась человеческая ветвь, 12 миллионов лет распалась на семейства Ponginae, объединяющую орангутангов, горилл и семью (Homininae), включающую шимпанзе и человека. 6 – 8 млн. лет назад семейства гоминины (Hominini), к которому относятся человек, шимпанзе и семейство Gorillini разошлись. Хотя 4 – 6 млн. лет назад считающееся единым для предков человека и человекообразных обезьян семейство гоминины разделилось на подсемейства гоминина (Hominina) и панина (Panina), некоторые виды (*Sahelanthropus tohandensis* и *Orrorin tugenensis*), существовавшие 7 – 6 млн. лет, рассматриваются как общие для них. Вместе с тем, некоторые исследователи считают *Orrogin* предком *Номо*.

Высказывалось предложение сгруппировать отдельное подсемейство в семействах *Ardipetecus*, *Austrolopithecus*, *Ornorin tugenensis* либо *Sahelanthropus Hominini* с видом *Номо* из подсемейства гоминина (Hominina). Но последние исследования подтверждают, что из подвида гоминина возник лишь единый вид *Номо*.

Хотя многие виды, включая *Austrolopithecus garhi*, *Austrolopithecus sediba*, *Austrolopithecus africanus* и *Austrolopithecus afarensis*, считаются непосредственными родоначальниками вида *Номо*, не удалось точно определить, кому из них принадлежит это родство.

Вид *Номо*, возникший 2.8 млн. лет назад, объединяет современного человека и ряд близких ему, либо классифицируемых в качестве его предков, вымерших видов, например, *Номо habilis* и *Номо neanderthalensis*.

Некоторые специалисты, относя *Kenyanthropus`a* (обычно классифицируется как *australopithecine*, возраст останков которого определяется в 3.2 – 3.5 млн. лет) к виду *Номо*, доводят продолжительность его развития до 3 млн. лет.

Вид *Номо* 2 – 1.8 млн. лет назад перебрався из Африки в Австралию, пересек Южный Кавказ (поселения в Дманиси и Азыхе) и 1.5 – 1.2 млн. лет назад достиг Китая и Индонезии. Все его подвиды, кроме *Номо sapiens sapiens* (современный человек), вымерли.